

סקירת ספרים לאומיות בארנק: כסף, זהות ואידיאולוגיה בישראל

נעמה שפי וענת פירסט. מאגנט, 2022. 202 עמודים

אליק מישורי*

ספרן של נעמה שפי וענת פירסט מוקדש לדיון מרתק בפיסות נייר מלבניות קטנות ממדים, מעוטרות דימויים צבעוניים. לכאורה פיסות נייר סתם, שאנחנו רגילים אליהן ומשתמשים בהן מדי יום, אך רק מעטים מאיתנו, לעיתים נדירות, טורחים להתבונן בהן ובדימויים המודפסים עליהן. רובנו מסתפקים בהבחנה בצבע השולט בכל אחת מהן, שכן הוא מזכיר לנו מדי פעם את ערכה הכספי של פיסת הנייר.

כבר מהשנה שבה נוסדה, דאגה מדינת ישראל לקבע את עקרון הריבונות שלה בדרך חזותית, בין היתר באמצעות עיצוב סמלים לאומיים והנפקת שטרות כסף ובולי דואר. הספר **לאומיות בארנק** מגולל את תהליך העלאת הרעיונות, קבלת ההחלטות וההזמנות הרשמיות שקדמו להנפקת הכסף הישראלי, ומסביר כיצד משקף תהליך זה את בניית הלאומיות הישראלית הייחודית. המחברות מבססות את מחקרן על התאוריות הנהוגות בתחומי ההיסטוריה והסוציולוגיה. הן מציגות תיעוד פרטני – היסטורי, פוליטי, עדתי ומגדרי – של התהליך המאפיין את הנפקת שטרות הכסף והמטבעות הישראליים בידי בנק ישראל, באמצעות ממצאים שאספו בארכיונים, המאפשרים מעקב מדוקדק, מלומד ומרתק.

פרקיו הראשונים של הספר מוקדשים לתאוריות שעליהן מבוסס הדיון. שפי ופירסט פותחות בהסברת מונחים ומושגים רלוונטיים לדיון בכסף הישראלי כמייצג לאומיות, תוך פירוט תהליכי קבלת ההחלטות בידי הוועדות השונות שבנק ישראל הסתייע בהן. בהקשר זה הן מזכירות גם את המומחים מהתחום הפיננסי ומתחום העיצוב שייעצו לאותן ועדות.

מכאן ואילך נחלק הדיון, באופן הגיוני ומשכנע, לפי הנושאים שאליהם משתייכים הדימויים המופיעים על שטרות הכסף, התואמת את המסורת האוניברסלית המקובלת:

* חוקר עצמאי (alecmishory@gmail.com)

דיוקנאות גיבורי תרבות, נופים מקומיים, מורשתה הרוחנית של המדינה ואובייקטים – רובם ממצאים ארכאולוגיים.

המאפיין הבולט של עבודת המחקר בספר הוא תהליך של פירוק; המחברות מפרקות עבורנו, כלומר מביאות לידיעתנו, את רעיונותיהם, שיקוליהם, הצעותיהם והיסוסיהם של חברי הוועדות, שהפכו בסופו של דבר להחלטות, שאותן הכתיבו למעצבים הגרפיים, בתקווה שיהפכו את הגיגיהם המופשטים למונחים גרפיים קונקרטיים.

בתמצית, הספר עוסק בתופעה שהיא כמעט בלתי אפשרית: תהליך תרגום של רעיונות המובעים בשפה מילולית לדימויים בשפה חזותית. כמו בכל מעשה תרגום, משהו הולך לאיבוד בתהליך. יש הבדל עצום בין השפה המילולית, שבה נהגים רעיונות, לבין השפה החזותית שבה הם הופכים לדימוי קונקרטי. למילולית תחביר וכלים משלה, ולחזותית כלים ותחביר אחרים לגמרי. המתרגמים הם מעצבים; בניגוד לאלה המביעים רעיונות מילוליים, המעצבים מודעים לכוחו של דימוי חזותי מתומצת, שלעיתים ביכולתו לתת ביטוי חלקי בלבד או עקיף לרעיונות המבוקשים. הספר מתייחס בפירוט מרשים לכל הנושאים שהיו אמורים להיתרגם חזותית על שטרות הכסף הישראליים. עם זאת, הוא משאיר שאלה פתוחה: האם, בסופו של דבר, אכן מבטאים הדימויים המופיעים על גבי השטרות את הרעיונות של הוגיהם? במילים אחרות, המחברות אינן דנות בפער שבין הרעיון המקורי לבין עיצובי השטרות הקיימים במציאות.

כל דיון בהיבטיה השונים של הלאומיות כפי שהיא באה לידי ביטוי באירועים ציבוריים, באירועי הנצחה או במנהגים חברתיים הייחודיים לתרבות מסוימת, מבוסס על מחקרים בתחומי ההיסטוריה והסוציולוגיה. אך כאשר הדיון מוקדש לאובייקטים כמו שטרות כסף, מתבקש שימוש בכמה מעקרונותיו של תחומי ידע נוספים: התרבות החזותית, כמו גם אחיו הקשיש תולדות האומנות. תחומי ידע אלה היו דורשים משפי ופירסט לתאר מה בדיוק מופיע על כל שטר; תיאוריהן קצרים מאוד, לא יותר ממשפט או שניים. תיאור מפורט יותר היה מורה הן על דימויים צורניים שהגשימו בהצלחה רעיונות שהועלו בפני המעצבים, והן על פשרות ואפילו פרשנויות דלות במיוחד שננקטו במקרים אחרים.

לדוגמה, דיון תמציתי על הדרך שבה מעוצבות דמויות אלגוריות היה יכול להמחיש שהן תמיד אנונימיות, מלוות באביזרים המשמשים אטרִיבוטים (סימני היכר). התייחסות לסמליותם של אביזרים אלה, למשל לסל התפוזים שהחיילת אוחזת בידה על גבי שטר חצי לירה ישראלית, הייתה מעשירה את הדיון. על פי הפשט, הסל הוא כלי קיבול גרידא לאיסוף פירות; אך פרשנות מתקדמת יותר תורה על כך שהמעצבים הלכו בדרך המסורת העיצובית של "קרן השפע" ויצרו לה גרסה ישראלית – סמל לשפע, או,

כפי שהמליצו היועצים, ל"ארץ זבת חלב ודבש". בו בזמן, הדימוי של החיילת בעייתית מעט: המדים שהיא עוטה – מדי אל"ף רשמיים – לא מציגים את דרגתה הצבאית. הם אינם הגיוניים, שכן קטיפת תפוזים בפרדס נעשית בבגדי עבודה. מכיוון שהיא לבושה בבגדים רשמיים, היא עוברת על חוקי הצבא, שכן אינה חובשת כומתה, ושערה החשוף הוא עילה למשפט צבאי.

ה"דייג" על שטר של לירה הוא גם ספן בשל העוגן הענק שהוא אוזו. הדימוי על השטר במקרה זה מבטא נאמנה את בקשות היועצים – הוא מסמל לא רק את מקצוע הדיג, כחלק מנושא החקלאות, אלא גם את הימאות הישראלית. המדען המופיע על שטר 10 ל"י מאופיין באמצעות מיקרוסקופ ומבחנה, שני אטריבוטים נדושים המתאימים יותר לייצוג חזותי של מדען בן המאה ה-18 מאשר למאה ה-20. אפיון מעודכן יותר מופיע על שטר 5 ל"י משנת 1968 – דיוקן אלברט איינשטיין, ולצידו דימוי מתומצת של האטום.

בספרן של שפי ופירסט נטענות פיסות הנייר המלבניות, שאנחנו מקבלים כמובנות מאליהן, במשקל רב. הספר פורש בפנינו את השתלשלות התפיסות שאפיינו פרק מוקדם בהיסטוריה של מדינת ישראל, פרק מרתק בתולדות העיצוב החזותי של הלאומיות והזהות הישראלית. החידוש העיקרי שבו הוא חשיפתם הראשונית של פרוטוקולים, תכתובות וחומרים ארכיוניים נוספים שטרם ראו אור. הוא עשוי, כמובן, לשמש דוגמה למחקרים נוספים שידונו בפיסות נייר מלבניות קטנות עוד יותר – בוליה הרשמיים של המדינה, שעיצובם, בדומה לזה של שטרות הכסף, מבוסס על רעיונות, ויכוחים והחלטות משמעותיות לא פחות.